

Մ Ա Ս Ն Գ .

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ

ԴԵՍՈԿՐԻՏՈՍ ԹԵՐՐԱԶԻՆԱ՝

Յակոբ Մեղապարտի դերը. — Որո՞ւն պատկանում է Հայկական առաջին ապարանը. — Հ. Ա. Իլշանի, Հ. Գարբեհեանի, Ալոյի կարծիքները. — Առաջին ապարանը՝ մնացած իբր առեղծուած. — Վենեական պետութեան երկու վաւերագիրներ՝ ազգային առաջին ապարանի մասին՝ Հայերուն ցարդ անձանոթ մնացած. — Գեմեկրիտո Թերրազինա վենեական ցին՝ հիմնադիր Հայկական առաջին ապարանի:

Ազգային մեծ յորեկաններու պահուն՝ Յակոբ Մեղապարտ հասաւ փառքի գազաթնակէտը: Քիչ անհատներ՝ գրականութեան մէջ՝ բազդի այսքան մեծ անակընկալներու պատահած են: Իր անուամբ աւանդուած են մեզ հայերէն առաջին ապագրութիւնները. ո՞չ ոք բանասէրներէն կարող է հաստատել՝ ան ապարանի հիմնադրողն եղած է, մեծ գազափարի մը յղացող՝ թէ սոսկ գործաւոր մը. բայց ազգութեան բոլոր կեդրոնները տօնեցին զինք իր հաւանական արդիւնքներուն համար: Անորոշութեան այս պարագային՝ Յակոբ Մեղապարտը՝ խորհրդանիշ մ'է միայն, անուն մը՝ որուն ներքեւ Հայութիւնը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ իր անձանոթ բարերարին:

Բայց այս յորեկաններուն մէջ՝ զգացման չափ՝ ազգային գիտութիւնն ալ իրաւունք ունի իր բաժինն ունենալու: Լաւագոյն տօնը հայ գիտութեան համար՝ է կարենալ լոյս մը սփռել հայկական ապագրութեան ծագման վրայ:

Քննականարար վենեակի՝ որ այս հանգէսին պատմական տօնավայրն է՝ և կանխեց զայն կատարել ազգային ամէն կեդրոնէ առաջ՝

1. Այս յոգածը արդէն յանձնուած էր «Հայկական Յորեկան Տի Խմբագրութեան» կըր առացանք Սոս. Մալխասեանի յոգածը՝ Մշակի 226 թուին մէջ (25 հոկտ. լատնոր տօմարի), որ կը տեղեկացուի թէ Հ. Աստրեկանի Բարիգու մեծ գրացուցակի մը մէջ հանդիպած է Գեմեկրիտոսի և իր թանկերու արտօնագրերու պարզ և համառոտ յիշատակութեան մը: Պետական վաւերագիրներու հրատարակութիւնը լուծուած պիտի տայ այն ինչպիսիներուն՝ զորս գրացուցակի մը տեղեկութիւնը բնականաբար անկարող էր լուծել:

իր պարտքը կը նկատէր ջանալ գիտական խնդրոյն վրայ լոյս մը սփռել:

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը ցոյց պիտի տայ թէ հայկական գրքեր տպելու առաջարկը եղած է՝ գէթ պաշտօնապէս՝ 1498 թուականին, այսինքն է՝ տպագրութեան գիւտէն միայն 43 տարի վերջ, իսկ վենետիկեանէն միայն 33, և թէ հայկական առաջին տպարանի հիմնողն եղած է Գրեմոկրիտոս Թերրաչիկոս անունով վենետիկացի մը՝ որուն անունը — ճակատագրի սովորական անարդարութեամբ — ապահովապէս ո՛չ մէկէն արտաբերուեցաւ՝ ազգային յրեւեաններուն ժամանակ:

Ա՛

Ազգային հնագոյն տպագրութիւնները՝ — որոնք մի և նոյն Տպարանէ ծնունդ առած են՝ ամէնքն ալ D. I. Z. A. նշանը կրելնուն և նոյն տեսակ տառեր պարունակելնուն համար՝ — են հետեւեալները.

« 1. Պարգատումար, տպեալ ի 1512, ի վենետիկ, տպարան D. I. Z. A. ի մատենադարանի Մխիթարեանց վիեննայի (2 օր.) և Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց:

2. Պատարագատեար, տպեալ ի 1513, ի նմին քաղաքի և նոյնազորոջ տպարանի: Ի Մատենադարանի Ս. Յակոբեանց և Կեսարիոյ առաջնորդ Գեր. Տրդատ վ. Պալեանի:

3. Արքարայիրք, տպեալ ի 1513, դարձեալ ի նմին քաղաքի և նոյնազորոջ տպարանի: Մի մի օրինակ ի Մատենադարանի վենետիկոյ և վիեննայի Մխիթարեանց, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց և Տ. վ. Պալեանի:

4. Տարարան, տպեալ ի 1513, ի վենետիկ, որպէս ի վեր անգր: Երկու օրինակ ի Մատենադարանի Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց, և օրինակ մի առ Տ. վ. Պալեանի:

5. Աղբարք, տպեալ ի 1513, ի վենետիկ որպէս ի վեր անգր: Ի Մատենադարանի վենետիկոյ Մխիթարեանց և Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանաց՝ »:

1. Գրախօսութիւն. Համդէս Ամսօրեայ, «Հայ տպագրութեան ամենաշին երախայրիքը» (Հ. Գ. Գովրեկեանէ), 1889 թիւ 10, հոկտ. էջ 209.

Բազմաթիւ, «Առաջին դար հայկական տպագրութեանց» (Հ. Ա. Տիրոյեանէ), 1890 էջ 90. Արևիկ, «Հայ տպագրութեան նախկին քառախայրիքը» (Սահակ եպ. Խաչատրեանէ), 1890, 29 հոկտ. (Հ. Տ.), թիւ 2036.

Համդէս Ամսօրեայ, «Հայ տպագրութեան ամենաշին երախայրիք մ'ալ» (Տրդատ վ. Պալեանէ), 1894, դեկտեմբեր, էջ 357 (յաւելումով մը՝ Հ. Գ. Գ. է):

«Պատմութիւն հայկական տպագրութեան՝ սկզբնաւորութեանէն մինչև առ մեզ» (Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեանէ), վենետիկ, 1895.

«Հայ-վենետիկ» (Հ. վ. Մ. Ալեքանէ), վենետիկ, 1896.

«Հայկական տպագրութիւն, մեր կիսնքը, զրականութիւնը անցեալում» (Ա. Էոյէ), Թիֆլիս, 2 հատոր, 1902.

2. Հ. Զարբհանալեան ՊՀՏ, էջ 9.

Այս գրքերէն հնագոյնը՝ այն է Պարգատումարը՝ պէտք է 512 թուին գրուած ըլլայ՝ եթէ ոչ աւելի առաջ: Այս կէտս կենսական ըլլալով մեր ինդրոյն համար՝ ի մէջ կը բերենք Հ. Գովրիկեանի ըրած պատճառաբանութիւնը¹.

«... Երբորդ երեան կը սկսի բուն գիրքն այսպէս. « Ինն նարիւր ու վարսունուսկէն. գիրն նուն է. և տանուտերն ի վերեւ կարիձն է. և այլն կարգաւ երթաւ . . . »: Ուստի տօնացոյցը կը սկսի 962 = Քր. 1512 թուականին:

«Գրքին վրայ վերոյիշեալ 961 թուականէն զատ՝ չկայ թուական մը, որով տպագրութեան տարին կարենայինք ճշգիւ որոշել: Այսու ամենայնիւ զօրաւոր կոտան մըն է այս 961 թուականը, որով կրնանք քանի մը քայլ առնուլ և հետևութեանց հասնիլ:

Տօնացոյց կամ տումար մը շինողին առաջին գործքն է տարւոյն թիւը դնել, այն տարւոյն թիւը, որուն մէջն է, կամ որուն համար տումարը կը շինուի: Ուստի բոլորովին անհաւանական է թէ մատենագիրն իրմէ շատ ետքն եկող տարւոյ մը տարեթիւը դնէ իւր գրուածքին վրայ:

Իսպ. չունի նաև պատճառ մը մատենագիրն՝ անցեալ տարւոյ թուական դնել գրած ու անշուշտ ժողովրդեան գործածութեան համար շինած մատենին՝ մանաւանդ տումարին վրայ, որ նպատակին չէր կրնար ծառայել: Եւ իբօք ինչո՞ւ ներկայ տարւոյն մէջ տպուած տօնացոյցին վրայ, օրինակի աղագաւ, դնենք ասկէ 50 տարի առաջ անցած թուական մը, այն է 1839, և կամ նոյնչափ տարի ետքը՝ 1939 թուականը:

«Յայտնի է ուրեմն որ առաջիկայ մատեանը տպուած է կամ այն տարին, զոր կը ցուցնէ թուականը, այսինքն՝ 961 = 1512 և կամ քանի մը ամիս, և գուցէ նոյն իսկ տարի մը յառաջ սկսած է, որպէս զի նշանակուած 961 տարւոյն համար՝ տումարը պատրաստ ու գործածելի ըլլայ»:

Այս գրքերու տպագրութեան հնագոյն թուականին չափ կարևոր է մեզ գիտնալ՝ թէ ո՞ր Հայագոյն երկանց արդիւնքն են անոնք: Անոր անունը ծանօթ է մեզ երկու յիշատակարաններէ, մին խապայեան եպիսկոպոսի Պատարագատետրէն².

«Տպագրեցաւ սուրբ տառս ի ԶՀԲ (1523-4) ի աստուածապահ զաղաքս ի Վլենեթ, որ է Վենետիկ, Ֆրանկաստան. մեղապարտ Յակոբին. որը կարդայք մեզաց թողութիւն ինդրեցէք»:

1. Էջ 210.

2. Այս յիշատակարանը տպուած է Արևելքի մէջ (թիւ 2036), այլ Հայ-Վենետի մէջ (էջ 208) Հ. Աւիշանէն՝ որ կը թուի զայն ստացած է ստանձնական թղթակցութեամբ:

Մի և նոյն յիշատակարանի ուղղագոյն ձեռ ներկայացուց Տրդատ Վ. Պալեան՝ իր Պատարագատետրի մասին տուած տեղեկութեան մէջ՝.

«Գրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԿԲ (= 1513), ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ որ է Վենետիկ Ֆրանկոստան. ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. ով որ կարդայք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք աստուծոյ»:

Այս վերջին յիշատակարանս երկու կարևոր տարբերութիւններ ունի առաջինէն. նախ որ «Տպագրեցաւ» բառին տեղ ունինք «Գրեցաւ», ինչ որ կրնայ բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ գործածուած ըլլալ, յետոյ՝ 1523 թուականին տեղ ունինք 1513:

Ինչպէս իրաւամբ զիտել տուած է Հ. Գ. Գ.² յիշատակարանի ուղղագոյն ձեռն է այն՝ ինչ որ մեզ կը ներկայացնէ իր տեսած ձեռագրի վրայէն՝ Տ. Վ. Պալեան:

Այս բոլոր վաւերագիրներէն կը ստացուէր հետագայ եզրակացութիւնը՝ թէ մեր հնագոյն տպագրութիւնները կատարուած են 1512 և 1513 թուականներուն և թէ անոնց մէջ արդիւնք ունեցած է Յակոբ մեղապարտ:

Ինչ եղած էր ասոր ճշմարիտ դերը. ի՞նքն էր ձեռնարկութեան յղացողն ու գլխաւորը՝ թէ միայն երկրորդական գործիք մը: Այս բանս որոշելու համար ուշադրութեան անուեցան D. I. Z. A. տպարանական նշանը:

Հ. Գովրիկեան բազմաթիւ մենագիրներ ուսումնասիրելէ վերջ, արտատպեց հատ մը՝³ անոր Հայոց առաջին տպարանին մենագրին հետ ո՛չ մէկ վերաբերութիւն ունենալն ապացուցանելու համար:

Խապայեան եպիսկոպոս, Պալեան Վ., Հ. Գ. Գալէմբեար տպարանի մասին ո՛չ մէկ ենթադրութիւն ընելու խոհեմութիւնն ունեցան:

Հ. Աթանաս Վ. Տիրոյեան՝⁴ տառանշանը արտատպելէ վերջ զիտել կու տար միայն՝ թէ ան նոյն է «ամենևին ինչ որ Ամսօրեայ Հասկեան կը հաւաստէ դրոշմուած լինել նաև Տոնացոյց մատենին մէջ»:

Prince d'Eslingre՝ հեղինակ եռահատոր պատկերազարդ շքեղ գործի մը՝ «Les livres à figures vénitiens de la fin du XV. siècle et du commencement du XVI. ⁵», թէպէտ մասնագէտ վեներական նկարչութեան և մենագրերու, ուրիշ բան չէ կարողացած ընել՝ բայց եթէ յիշել մեր Որբարագիրը⁶ և Արբարբը՝⁷ անոնցմէ նմանահանութիւններ տալով, բայց տպարանական տառանշաններուն ո՛չ մէկ մեկնութիւն⁸:

1. Համդէս Ամսօրեայ, 1894, էջ 359.

2. Համդէս, 1894, էջ 362.

3. Համդէս, 1889, էջ 211.

4. Բազմամէտ, 1890, էջ 91.

5. Paris, Henri Leclerc, 1908.

6. Էջ 269.

7. Էջ 370.

8. Նա կը գտնանայ ըսելով. «A la fin marque typographique, aux initiales D. I.

Պէտք է դարձեալ Հ. Ալիշանի դիմել՝ նոր տեղեկութիւն մը ստանալու համար. հայկական առաջին տպարանին համար՝ նա կը գրէր.

«Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատուն դեռ ոչ. կրնար կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի կ'ըսէ: Այս՝ Հայ տպագրութեան կարևոր խնդրոյն ծանօթութեան՝ մեծ լոյս մ'է, բայց դեռ ո՛չ բաւական. կու մնայ փափագելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպաշտ և բարեբաղդ Հայ տպագրող մը. կամ եթէ նոյն ինքն Յակոբն է առաջին տպագրողն, ի՞նչ կերպով էին հայերէն տառերը: Նոյնպէս, ո՛չ միայն մեզ, այլ և օտարագրի գիտնոց շատ հետաքրքրական է ձանձնալ գրոց բուն վիճակեան տպագրատունն այլ, որոյ նշանն... դրուած է այդ յակոբատիպ գրոց վերջին երեսը. բայց դեռ չէ՛ ստուգուած տպագրատան տէրն, այլ հաւանօրէն է Zuan Andrea հոչակաւոր տպագրողն և փորագրող՝»:

Հ. Գարեգին Վ. Զարրհանալեան աւելի կ'ընդարձակէ ենթադրութեանց շրջանը.

«Հետևարար ո՞վ էր ուրեմն այդ օտարագրին, որոյ գործարանէն ելած են յիշեալ տպագրութիւնը:

Այս հետաքննելի հարցման պատասխանը հմտագունից և տեղեկաց յանձնելով, սա միայն ըսենք՝ որ նոյն ատեն ի վիճակի քաղաքի տպարանի տէր և տպելու արտունութիւն ունեցող անձանց ցուցակը և գործարանաց նշանադրոշմը ըննելով, որ արդէն հրատարակուած են, չգտնուեցաւ անուն մը՝ այդ սկզբնատարից մերձաւոր կամ համանման կնիք մը: Միայն հոչականունն Ալտոյ Մանուցիոյ տպագրապետի անիք մը կը յիշատակուի, նոյն արուեստով զբաղող Antonio Zaroto աւուամբ, ուրիշ մ'ալ I. Zanandrea Asolano, որոնք գործած են մինչև ի 1513 և անդր. երրորդ մ'ալ D. Zuan Matteo Asola, որոց 1495ին ըրած տպագրութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք, որք եղած պիտի ըլլան այս գրոց տպագրիչը, և միւս չորրորդ մը՝ աւելի Zuan Andrea կոչուած անձ մը: Բայց ինչպէս կանխեցինք ըսել՝ ստուգագոյն ծանօթութիւնը և տեղեկութիւնը ի բանիբուն հմտից և ձեռնհասից սպասելով՝ անցնինք մեր նիւթին՝»:

Էջօ հետևեալ դիտողութիւնը կ'ընէ հայ առաջին տպագրողի մասին. «1512-1513 թւականների հրատարակութիւնները Հայաստանի մէջ լոյս չտեսան, այլ նրանից շատ և շատ հեռու մի տեղ վիճակեալուով:

«Իւրաքանչիւր ազգ մի առանձին պարծանքով է պահուած իր առաջին տպագրիչի անունը: Իսկ մենք չգիտենք թէ ո՞վ էր որ առաջին

Z. A. > (269); «marque typographique, comme dans le précédent ouvrage tirée en rouge» (270).

1. Հայ-վիճիւթ, էջ 209.

2. ՊՀՏ. էջ 12.

անգամ հայերէն տառեր ձուլեց և զիրք տպեց: Ճիշտ է, 1513ի հրատարակութիւններէ մէջ յիշատակվում է մի ոմն Յակոբ, բայց այս մարդու մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Եւ հագիւ թէ Յակոբ եղած լինի առաջին հայ տպարանատէրն ու տպագրիչը: Միանգամայն հաւանական է՝ որ այդ բոլոր վենետիկեան հրատարակութիւնները տպագրված են իտալական տպարանում, իտալացիների ձեռքով¹ :

Բ

Սյուքան ենթադրութիւններու ծնունդ տուող և երկար ժամանակէ ի վեր առեղծուած մնացող խնդրոյ մը ուսումնասիրութեան ձեռնարկելով՝ մեր ալ առաջին մտածումն եղաւ՝ զանել Յակոբ Մեղապարտի հրատարակչական նշանը:

Այս մասին եղած ամէն քննութիւն ապարդիւն մնաց և ո՛չ մէկ լուսարանութիւն կարելի եղաւ ստանալ վենետիկեան պատկերներու, տպագրութեան և նշաններուն նուիրուած գրքերէն² :

Բաց աստի, le duc de Rivoli իր «վենետիկեան Պատարագամատոյցներու» յառաջարանին մէջ՝ ներկայացնելով այլեայլ տպագրական նշաններ՝ ղիտել կու տայ թէ տառերը միշտ տպագրապետի ա՛նունը ցոյց չեն տար՝ այլ նոյն գրքի վրայ աշխատող ո՛ր և է փորագրողի կամ գործաւորի, այնպէս որ կան իտալերէն բազմաթիւ գրքեր՝ որոնց մենագրութիւնները կարելի չէ՛ նոյնացնել ցարդ ծանօթ տպագրապետներու հետ:

Այս դիտողութեան համեմատ՝ նոյն իսկ յաջող կերպով տառանշանները տպագրողի մ'անուան հետ նոյնացուցած ժամանակ՝ կարելի չէ՛ բացարձակ վստահութիւն ունենալ թէ անոնք տարբեր անուն մը չեն ներկայացներ:

Հարկ էր ուրեմն մտանալ Յակոբի նշանատառերը՝ և լուսարանութեան միակ յոյսը դնել՝ վենետիկոյ պետական գիւանական թուղթերուն վրայ:

Սոյն քաղաքի տպագրութեանց նուիրեալ գրքերէն ամենէն աւելի մեր ուշադրութիւնը գրաւեց Horatio F. Brownի «վենետիկեան մա-

1. Հայկական տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1904, Ա, հա. էջ 15.

2. Յիշեցինք թիչ մ'առաջ Prince d'Esslingի հասցատոր գործը.

Հմտ. նաև Carlo Castellani «La stampa in Venezia, dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio Seniore», Venezia, Ongania, 1889.

Le duc de Rivoli «Les Missels imprimés à Venise, de 1541 à 1600», պատկերազարդ:

Dr. Paul Kristellen «Die italienischen Buchdrucker und Verlegerzeichen bis 1525, Strassburg, 1893.

Ongania, «L'arte della stampa a Venezia», հայլն.

մուլը¹» անգլիերէն երկասիրութիւնը, գրքին հետք պարունակած պաշտօնական բազմաթիւ վաւերագիրներուն համար:

Brown հետեւալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ՝ որ կը պակսի վենետիկեան մամուլի իտալերէն պատմութեանց մէջ².

«1498 տարւոյն՝ Գեմոկրիտոս թէրրաշինա անուամբ մէկը, քաղաքացի վենետիոյ և բնակիչ վենետիոյ, ժողովէն խնդրեց մենավաճառութեան իրաւունք, քառանկից տարուան համար, բոլոր այն գրքերուն՝ որ կը տպագրուին արաբերէն, մաւրիտաներէն, ասորերէն, հայերէն, հնդկերէն և Պէրպէրիտանի լեզուով: Իր խնդրքը ընդունուեցաւ, բայց ինքը մեռաւ 1513ի մայիսէն առաջ, առանց այս լեզուներով ո՛ր և է գործ հրատարակած ըլլալու՝ թէպէտ պատրաստութեանց համար շատ ստակ ծախսած ըլլար: Իւր Լէլիոյ և Փաօլոյ թոռները, որդիք Մարսիմոսի՝ Գեմոկրիտոսի եղբոր, աղերսագիր մը տուին այդ առանձնաշնորհութիւնը քսանեկինգ տարի շարունակելու համար, ինչ որ շնորհուեցաւ իրենց: Սակայն Փանցըր չի՛ յիշատակեր ո՛չ հօբելդալը, ո՛չ թոռները, և թերրաշինայէն կատարուած ո՛չ մէկ հրատարակութիւն ծանօթ է³»:

Ուրիշ տեղ Brown հետեւալ դիտողութիւնը կ'ընէ. «Բայց թերրաշինաներէն տպուած գործերէն ո՛չ մէկ հետք մնացած է: Առաջին հայ գիրքը՝ վենետիոյ մէջ տպուած՝ լոյս տեսաւ 1565ին»:

Եթէ Հայերուն անծանօթ մնացած է Գեմոկրիտոսը, վենետիկեան մամուլի պատմարաններուն ալ անծանօթ են հայկական 1512-13ի հրատարակութիւնները և այս պատճառաւ ճշմարտութիւնը երկուքին համար ալ թաղուած կը մնար:

Brown իր տեղեկութիւնները կը հիմնէ R. Fulinի հետեւալ յօդուածին վրայ.

«Վաւերագիրներ՝ վենետիոյ մամուլի պատմութեան ծառայելու համար»:

R. Fulin հրատարակելով մի առ մի վենետիկեան մամուլի վերաբերեալ բոլոր հրովարտակները՝ ի կարգին ի մէջ կը բերէ⁴ նաև երկու պաշտօնական թուղթերը՝ Գեմոկրիտոս թերրաշինայի վերաբերեալ, բայց ինքն ալ Հայերու մասին ո՛չ մէկ եզրակացութեան կը յանգի, կանգ առնելով առաջին հայ գրքի 1565ին տպուած ըլլալու ուրուականին առջև. ծանօթութեան մէջ կ'ըսէ ան.

1. «The venitian printing press», an historical study based upon documents for the most part hitherto unpublished, by Horatio F. Brown, London, 1891.

2. Brown տոյն տեղեկութիւնը կը կրկնէ նաև յէջ 106.

3. Էջ 41.

4. «Documenti per servire alla storia della tipografia veneziana», Archivio Veneto, 1882, հատ. 23, էջ 84.

Վաւերագիրները տպուած են Notatorio del Collegio, Gli atti del Senato, Notatorio dei Capi del Consiglio dei Dieci հասարածութեան:

5. Էջ 133.

«Փանցըը չի՛ յիշեր այս տպագրողը: Եւ ըստ Հ. Աւիշանի Geonomia armena (Վենետիկ, 1881, էջ 6) առաջին հայ գիրքը տրպուեցաւ ի Վենետիկ, տառիւք Արգար Թորթեցոյ (Եւդոկիացոյ)»:

R. Fulin իր հրատարակութեանց մէջ՝ ուր հրովարտակներու պատմական բովանդակութեան աւելի ուշ կը դնէ՝ ի բաց կը թողու սկզբնաւորութեան սովորական բանաձևերը՝ կամ վերջաւորութեան ստորագրութիւնները: Որովհետեւ Փանցըը կ'անգլիտանայ թէրրաչինան՝ անհրաժեշտ էր Վենետիոյ կառավարչական դիւանին մէջ հետազօտել և գտնել զմեզ հետաքրքրող երկու վաւերագիրները:

Ի զուր եղաւ Ժողովի 1498ի արձանագրութեանց մէջ՝ Դեմոկրիտոսի մասին տրուած հրովարտակի փնտոելը: Նիւթի նոյնութեան պատճառաւ՝ փոխանցուած է ան 1513ի արձանագրութեանց մէջ:

Այսպէս Վենետիկեան պետական դիւանի Notatorio del Collegio, 1512-1514, I, R^o 25 հատորին մէջ կը գտնենք հետեւեալ աղերսագիրները՝ որ պաշտօնապէս ընդունուած կը յայտարարուին:

Ս. — ԳԵՄՈՎՐԻՏՈՍԻ ՄԵՆԱՇՆՈՐՀԻ ՄՍՍԻՆ ՏՐՈՒՍՅ
ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ ¹

Բ Ն Ա Գ Ի Ր

S.^{mo} principj et R.^{mo} D.^{mo} Venetiæ. Humiliter supplica el fedel suo servitor et citadin suo venetian, Democrito Terracina, habitante in Venetia; cum sit che l'habia da far stampar alcune opere in lingua arabica, moresca, soriana, armenicha, indiana et barbarescha, cum grandissima et quasi intollerabel spexa, et cum fadige et pericoli grandissimi, etiam in utilità della republica christiana, et exaltation de la fede, et augmento de la scientia naturale et ancor la medicina, per conservation de la salute de le anime et corpi de molti et infiniti fidel christian, che usano le soprascripte lengue; considerata la effrenata cupidità de alcuni, e lo livor et iniquità de molti, li quali non resteriano voler tor el fructo de lo inzegno et spexe et fatiche del soprascripto supplicante, cum farli concorrentia de le soprascripte opere, poi che fusseno de sì luntani paesi conducte in questa città de Venetia; pertanto supplica quella se degnj concederli gratia, che in termine de anni vinticinque proximi,

1. Տե՛ս դիւանական վերոյիշեալ դրութեան 49 էջը:

nissuno ardisca stampar o far stampar libri di qualunque sorte se siano in lettere de le lingue soprascrite, nè qui in Venetia, nè in luoghi subditi a la Serenità Vostra, nè stampati in altri luoghi et terre, nè in questa inclita città, nè navigarli in vostri navilij, nè di vostri subditi portar o vender nè far vender in li soprascritti vostri luoghi et terre, nè per il colpho cun navilij forestieri, soto pena ogni fiata de perder dicti libri et pagar ducati duxento d'oro; la mittà vadi all'hospedal de S. Antonio, el resto ai Avogadori de Comun, obligandosse lo soprascrito supplicante non stampar mai libri, li quali tractino cossa alcuna pertinente a la setta maomettana, nè che siano in favor de quella, nè contra la nostra sanctissima fede, ma tute in favor et aumento de la fede christiana.

× dicto supp.^{ti} concedatur quantum in supp.ⁿⁱ continetur.

Die XV Julij 1498.

Consil:

S. Franc: Marcello
S. Marinus Leonus

S. Franc. Valarisso } Viceconsil.
S. Vincentius Barbaro }

Ego Eneas Carponius not. duk. autentice esemplavj.

Բ. - ԳԵՄՈՎԻՏՈՍ ԹԵՐՐՈՋԻՆՈՅԻ ԺՈՌՈՆԳՆԵՐՈՒՆ
ՏՐՈՒՄԷ ՀՐՈՄՆՆՈՎԻՐԸ

Ser.^{mo} principi: et ex.^{mo} D.^{mo} Venetiae I. Humiliter supplicano li fedeli suoi servitori et cittadini venetiani habitanti in Venetia, Lelio et Paulo di Maximi, cum sit che del 1498 adi XV Luio missier Democrito Terrazina, cussi chiamato, obtinesse, una gratia de la Illustrissima Signoria, contrascripto tenor; et essendo occorso ch'el dicto missier Democrito, per voluntà de la Majestà Divina sia defuncto et passado da questa presente vita senza dar principio alcuno, ma solamente habia facto de grande et quasi intolerabel spexe senza alcuna utilità et habia lassati li sopra-

scritti supplicanti, videlicet Lelio et Paulo di Maximi soi nevodi, figli d' uno suo fratello, i quali humelmente supplicano et dimandano che quella se degni confirmarli a loro dicta gratia per anni vinticinque proximi, e che nisuno ardisca stampar nè far stampar dicti libri, sotto le pene contrascripte in omnibus et per omnia.

Die 31imo Maij 1513

× Concedatur dictis supplicantibus quantum posit.

Consil :

- S. Dominicus Benedicto.
- S. Petrus Marcello.
- S. Aloisius Sanut.
- S. Franc. Boragadoro.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ամենապայծառ իշխանին և յարգ. Տեառն Վենետկոյ. Խոնարհարար աղերս կը մատուցանէ իւր հաւատարիմ ծառան և իւր Վենետկեցի քաղաքացին՝ Գեմակրիտոս Թերրաչինա, բնակող ի Վենետիկ, որ ունի տպագրելիք մի քանի գործեր արաբերէն, մաւրիտաներէն, ասորերէն, հայերէն, հնդկերէն և պէրպէրիտանի լեզուներով, ամենամեծ և գրեթէ անտանելի ծախքերով, ամենամեծ յոգնութեամբ և վտանգներով, ու նաև յօգուտ քրիստոնէայ հասարակապետութեան, ի պարծանս հաւատոյ և ի բարգաւաճումն բնական զիտութեան ու նաև բժշկութեան, պահելու համար հոգիներու և մարմիններու առողջութիւնը, շատ և անհամար քրիստոնէաներուն մէջ, որ վերոյիշեալ գրքերը կը գործածեն. նկատելով ոմանց անսանձ ցանկութիւնը և շատերու նախանձն և ամբարշտութիւնը, որ պիտի ետ չկենան վերոյիշեալ աղերսարկուին հանձարի, ծախքերու և յոգնութեանց պատուը յափշտակելէ, վերոյիշեալ գործերուն մէջ իրեն մրցակցութիւն ընելով, որոնք այնքան հեռաւոր երկիրներէ բերուեցան այս Վենետիկ քաղաքին մէջ. ասոր համար կ'աղաչէ որ ան հաճի ընել իրեն այս շնորհքը, որ մերձաւոր քսակենսիկ տարիներուն մէջ ո՛չ որ յանդգնի տպել կամ տպել տալ ո՛ր և է տեսակի գիրք որ վերոյիշեալ լեզուներու տառերով են, ո՛չ հոս ի Վենետիկ, ո՛չ նորին Ամենապայծառութեան հպատակող տեղերուն մէջ, և եթէ տպագրուած ըլլան ուրիշ տեղեր և երկիրներ կամ այս աստուածապահ քաղաքին մէջ, ձեր նաւերը չփոխադրեն անոնք, ձեր հպատակները չկրեն, չծախեն ո՛չ ալ ծախել տան անոնք՝ վերոյիշեալ տեղերու և երկիրներու մէջ, ո՛չ ալ ծովածոցէն՝ օտար նաւերով, ընդ պատժով ամէն անգամ

վերոյիշեալ զրքերը կորսնցնելու և երկուհարիւր տուրքով ոսկի վճարելու. կէսը երթայ Ս. Անտոնի հիւանդանոցին, մնացածը՝ Հասարակութեան փաստաբաններուն. վերոյիշեալ աղերսարկուն կը պարտաւորէ ինքզինք՝ ամենեկին չտպագրել զրքեր, որ մահմետական կրօնքի վերարեբեալ նւթերու վրայ խօսին, ո՛չ ալ իրեն նպաստաւոր ըլլան, ո՛չ ալ մեր ամենասուրբ հաւատքին զէմ, այլ ամէնքն ալ ի նպաստ և յաճումն քրիստոնէական հաւատոյ:

✕ Վերոյիշեալ աղերսարկուն շնորհուի ինչ որ աղերսագրին մէջ պարունակուած է:

15 Յուլիս 1498

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆՔ

Ծ(առայ). Ֆրանչ. Մարչէլլոյ

Ծ. Մարինուս Լէոնուս

Ծ. Ֆրանչ. Վալարիստոյ

Ծ. Վինչէնցիուս Պարպատոյ } փոխխորհրդ.

Ես Ենէաս Քարփոնիուս՝ տաժական քարտուղար՝ վաւերական կերպով ընդօրինակեցի:

Ամենապայծառ իշխանին և գեր. Տեան վենետկոյ. խոնարհաբար աղերս կը մատուցանեն իւր հաւատարիմ ծառայք վենետկոյ քաղաքացիք և վենետիկ բնակող, Լէլիոյ և Փասոլոյ Մաքսիմեան, որովհետև 1498 յուլիս 15ին պարոն Գեմոկրիտոս Թէրրաչինա, այսպէս կոչուած, շնորհք մը ստացաւ Չեր Գերապայծառ Տէրութենէն, հոս զետեղուած պարունակութեամբ. և որովհետև հանդիպեցաւ որ վերոյիշեալ պարոն Գեմոկրիտոսը, Աստուածային Մեծվայելչութեան կամքով վախճանեցաւ՝ և այս ներկայ կեանքէն փոխադրուեցաւ, առանց ո՛ր և է սկիզբն տալու, այլ միայն մեծ և անտանելի ծախքեր ըրաւ առանց ո՛ր և է օգուտի, և թողուց վերոյիշեալ աղերսարկունները, այսինքն Լէլիոյ և Փասոլոյ Մաքսիմեան՝ իւր թոռները՝ իր մէկ եղբոր տղաքները, անոն: խոնարհաբար կ'աղաչեն և կը խնդրեն՝ որ Նա (Նորին Տէրութիւնը) հաճի հաստատել իրենց վերոյիշեալ շնորհքը՝ քսանհինգ մերձակայ տարիներու համար, և ո՛չ որ յանդգնի տպել կամ տպել տալ վերոյիշեալ զրքերը, ընդ պատժովք որ նշանակուած են՝ ամէն բանի մէջ և ամէն բանի համար:

31 Մայիս 1513

✕ Շնորհուի վերոյիշեալ աղերսարկուններուն՝ ինչ որ առաջարկուած է:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆՔ

Ծ(առայ). Գոմինիբուս Պէնէտիքթոյ — Ծ. Փեթրուս Մարչէլլոյ

Ծ. Ալոյիզիուս Սանութ — Ծ. Ֆրանչ. Պոռակատոտոյ

Այս երկու վաւերագրներէն օրինաւոր կը համարիմ հետեւեալ եզրակացութիւնները հանել:

1. Քանի որ 1498էն մինչև 1523 (25 տարի) հայերէն բոլոր գրքերը ո՛չ միայն տպուած այլ նաև վաճառու բացարձակ մենավաճառը ձեռք բերած էր Գեմոկրիտոս թերութիւնա, ամենախիստ պատիժներ սահմանել տալով իր մենավաճառին դէմ խարդախողներուն, ինքնին կը հետևի թէ 1512 և 1513 թուականով վենետիկ տպուած գրութիւնները, որոնք ծածկարար տպուած չեն, այլ կը կրեն բաղաբի և տպագրողի անունները՝ տպագրական նշանի հետ, պէտք է որ Գեմոկրիտոս թերութիւնայի տպարանէն ելած ըլլան, մանաւանդ որ վենետիկեան պետական դիւանը ո՛չ մէկ վաւերագիր կը պարունակէ՝ ուր հայերէն տպուած իրաւունքը Գեմոկրիտոսէն զատ ուրիշ ո՛ր և է մէկու մը շնորհուր:

2. Աղերսագրին մէջ Լէլիոյ և Փաօլոյ կը նշանակեն՝ թէ հօրեղբայրնին ամէն ծախք ըրաւ բայց ո՛չ մէկ բանի սկիզբ տուաւ, ըստ այսմ բոլոր հայերէն գրութիւնները՝ թէպէտ կանխապէս պատրաստուած՝ բայց 1513ի մայիսէն վերջ պէտք է լոյս տեսած ըլլան: Բնականաբար պարզատումարը յօրինուած էր 1512 տարւոյն համար, բայց տպագրական նիւթական դժուարութիւնք կրնային անոր հրատարակութիւնը խափանել, — ինչ որ եղած էր՝ ըստ Լէլիոյի և Փաօլոյի՝ շատ գրքերու համար:

Գիտել կու տանք սակայն՝ թէ բացարձակ կարեւորութիւն մը տալու չէ Լէլիոյի և Փաօլոյի « ո՛չ մէկ բանի սկիզբ տուաւ խօսքին » տպագրական մենավաճառները՝ վենետիկոյ մէջ՝ կը շնորհուրէին միայն 10 տարուան համար. Գեմոկրիտոսի 25 տարի տրուած է պարզ այն պատճառաւ՝ որ անձանթ լեզուներով կը տպագրէր և քիչ մը ցակից կրնար ունենալ վենետիկոյ մէջ: Իր եզրօրոգիները կը յանդգնէին ո՛չ միայն 25 տարի պահանջել, այլ՝ իրր թէ Գեմոկրիտոս ամենևին իր մենավաճառէն օգտուած չըլլար՝ այդ 25 տարուան սկզբաւորութիւնը՝ իրենց աղերսագրի թուականէն հաշուել տալ: Այս նպատակին հասնելու համար՝ զարմանալի չէ եթէ « Պարզատումար »ը և այլ նման փոքր հրատարակութիւնները ուզած ըլլան իրր և ո՛չ իսկ հաշուելի գործեր նկատել տալ, և կարելի է դեռ յոյս ունենալ որ 1512էն առաջ հայերէն փոքր տպագրութիւններ գտնուին:

3. Ինչ ալ ըլլայ Գեմոկրիտոսի արդիւնքը՝ արևելեան լեզուներու առաջին տպարանն յղանալուն մէջ՝ բայց անտարակոյս է որ Հայու մ'օգնականութեան պիտի կարօտէր, և շատ հաւանական է որ անոր թելադրութեանց ներքև գործեր: 1498 թուականը շատ նշանակալից է, որովհետև ճիշդ նախորդ տարւոյն մէջ՝ Հայեր առանձին տուն մ'ունեցան վենետիկ՝ գաղթող ազգայիններու համար, և այս ժամանակին

համար Պէմպոյ պատմագիրը կ'ըսէ. «Հայը, այդ հեռաւոր ժողովուրդն, քաղաքավարութեամբ ընդունուած (ի վենետաց), բարեկամական տեսարան մ'ընծայեցին քաղըին»¹:

Թէպէտ Գեմոկրիտոս անձամբ շատ երկիրներ ճանապարհորդած և զբեր հաւաքած էր՝ բայց նոյն իսկ անոնց ընտրութիւնը կարող չէր ընել առանց Հայերու ընկերակցութեան: Այսպէս Վենետիկան հայ գաղթականութեան կազմակերպուիլը (1497) և հայ տպագրութեան պաշտօնապէս խնդրուիլը իրարու ժամանակակից, զիրար լուսարանող դէպքեր կ'ըլլան:

4. Տպարանական նշանին՝ D. I. Z. A. կարելի է զանազան մեկնութիւններ տալ:

ա. Անտարակոյս՝ D «Democrito» անունն է. այս անունէն վերջ պիտի սպասուէր T. բայց նկատելու է որ Թերրաչինա Հոմայ գաւառի ծովահայեաց քաղաք մ'է՝ որմէն անշուշտ եկած ըլլալով Գեմոկրիտոս այդ ժողովրդական յորջորջումն ստացած էր, ինչ որ իր թոռներն ալ նշանակել կը թուին «cassi chiamato» այսպէս կոչուած բացատրութեամբ. Թերրաչինա իտալական ընտանեկան անունն սովորական վերջաւորութիւնը չունի: Եթէ այսպէս՝ I կարող է Գեմոկրիտոսի ընտանեկան անձանօթ մնացած անունն սկզբնատառն ըլլալ:

բ. Թերրաչինայի տպարանը բազմալեզուեան ըլլալով՝ հաւանական էր տառերը՝ տպագրող ընկերութեան գլխաւորներու անունները նշանակեն. այսպէս D = Democrito, I = Iacob (Յակոբ): իսկ Z. A. սկզբնատառերով բազմաթիւ տպագրողներ գտնել կարելի է նոյն դարուն: Հ. Ալիշան և Հ. Չարրհանալեան կը յիշեն Zuan Andrea, Zuanandrea Asolano, Antonio Zaroto, Zuan Matteo Asola, բայց կարելի է աւելցնել ուրիշ շատեր. Antonelli Zecca (1478), Antonio de Zanoti (1497), Antonius de Zanchis (1501), Augustinus de Zanis (1509), և այլն, և այլն: կարելի չէ որոշել թէ այս անձնաւորութիւններէն որո՞նք և կամ ուրիշ որ անձի յատկացնելու է տառերը:

գ. Նկատելով որ ԺԵ դարու Gի և նոյն իսկ Cի տեղ Z կը գործածէր վենետիկ (Cedtero = Zettero, Zorzò, Zuan, Zugno) կարելի է Zի մէջ Zacomo գրութիւնը տեսնալ. ըստ այսմ մենագիրը ցոյց կու տայ Democrito Italiano և Zacomo Armeno՝ ընկերակցած՝ տպագրութեան գործին մէջ:

Այսպէս տպագրական մենագիրը ո՛չ միայն ո՛չ մէկ առարկութիւն կը ներկայացնէ Գեմոկրիտոսի դերին դէմ, այլ միայն անով անորոշ կը մնայ՝ որ բազմաթիւ մեկնութիւններ կարող է գտնալ, և այս պարագան շատ հեռի է գրութեանս ընդհանուր եզրակացութեանց աննպաստ ըլլալէ:

Փոքր հրատարակութեանց մէջ՝ մեծ դեր մը կը ծածկէ Դեմոկրիտոս, առևտրական ձեռնարկի մը մէջ՝ գրական ծառայութիւն մը. ի զուր կը զգուշանար որ ուրիշներ իր «հանճարի և ծախքերու» պտուղը չվայելեն:

Իր դէմքը արժանի է մատախուղի մէջէն յայտնուելու, ո՛չ միայն Հայաստանի՝ այլ Արևելքի՝:

Հ. Կ. ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

1. «Մշակ»ի 226 թուին մէջ՝ զոր յիշեցինք ի սկզբան՝ Ստ. Մալխասեանց՝ զրացուցակի մէկ տեղեկութեան վրայ հիմնուած և բնագիրներու օգնութենէն զուրկ՝ կը խորխորէ մի քանի խնդիրներու մթութեան մէջ. կ'ենթադրէ որ Պարզատումարի 961 թուականը՝ 1512 նոյնմբեր. — 1513 նոյնմբերի կը համապատասխանէ և թէ ամէն հայ զիրք 1513ին տպուած է:

Պարտնը այս կարծիքին մէջ աւելի՛ պիտի հաստատուէր եթէ Փաօլոյ և Լէլիոյի արտօնագիրներէն տեղեկանար՝ թէ Դեմոկրիտոս ո՛չ մէկ զիրք հրատարակած էր:

Փարեզու զրացուցակը՝ որուն տեղեկութիւնը Հ. Ասաբեկեան հաղորդած է Պ. Մալխասեանի՝ հետեւյ տեղեկութիւնները կը պարունակէ.

«1498, 15 Iuglio: Democrito Terracino a demandé permission d'avoir une imprimerie en arabe et en arménien».

«1513, 31 Maggio. Lelio et Paolo di Maximi demandent renouveler l'autorisation accordée à Democrito Terracino».

Դիտել տանք որ թէրրաշիմոյ և փամտոյ ձեերը՝ Ստ. Մալխասեանէն զործածուած՝ սխալ են, և թէ Քրանսերէն զրացուցակը՝ 1882ին գրուած՝ R. Fulini մեր վերը յիշատակած գրութեան համառօտութիւնը միայն պիտի ըլլայ:

Ս. Մալխասեանց D մենագիրը Democrito կ'ենթադրէ, իսկ I կարծած է Թի սխալագրուած թիւը, ըսյց կ'ընդունի իր ենթադրութեան անհիմն ըլլալը:

